

УДК 372.1+152.26+152.3

Малікова Ю.В., Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського

Малікова Юлія Віталіївна – аспірантка кафедри теорії і методики дошкільної освіти Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського

Оволодіння дітьми старшого дошкільного віку перцептивними діями

У статті представлені дані, отримані в результаті проведення констатувального експерименту дослідження, спрямованого на визначення ступеня оволодіння діями співвіднесення властивостей і якостей предметів, що сприймаються, з елементами сформованих систем сенсорних еталонів у дітей старшого дошкільного віку.

This article represents data received as a result of certifying experiment research directed to juveniles determination of seizing level of acts of correlation of properties and qualities of perceptible objects with elements of sensor models of organized systems.

На сучасному етапі розвитку суспільства, педагогічна наука висуває досить високі вимоги до розумового розвитку дитини. Важливою складовою частиною розумового розвитку, його фундаментом є сенсорний розвиток дитини, оскільки повноцінне сприйняття навколишнього є необхідним для успішного навчання дитини в дошкільному закладі, у школі а також для багатьох видів діяльності протягом життя.

Мета даної статті полягає в аналізі поглядів учених на проблему формування в дітей системи сенсорних еталонів, а також у викладенні результатів констатувального експерименту дослідження, щодо визначення показників і рівнів сенсорного розвитку дітей старшого дошкільного віку.

Грунтуючись на визначенні сенсорного розвитку дитини, як розвитку її сприйняття і формування уявлень про зовнішні якості і властивості предметів та явищ (О.В.Запорожець, Л.А.Венгер), вважаємо, що нормальний сенсорний розвиток дитини передбачає:

- розвиток сенсорної сфери дитини, основаної на нормальному системному функціонуванні всіх органів чуття;
- засвоєння дітьми сенсорних еталонів (закріплених зразків властивостей і

відношень предметів);

- вміння співвідносити якості предметів, що сприймаються, з елементами сформованих систем сенсорних еталонів.

Таким чином, засвоєння і використання сенсорних еталонів визначалось дослідниками як один з центральних моментів розвитку сприйняття, тому вивчення засвоєння дітьми цих еталонів і їх використання у процесах сприйняття має свою історію.

Поняття сенсорних еталонів було запропоновано О.В.Запорожцем на початку 60-х років. “Тим продуктом культури, який опосередковує перцептивний розвиток, – зазначає О.В.Запо-рожець, – є виділені суспільством системи розчленованих і взаємопов’язаних чуттєвих якостей предметів. До них належать система музичних звуків, система геометричних форм, кольорів спектра тощо. У ході перцептивного розвитку дитина поступово оволодіває цими системами, використовуючи їх як “мірки” або еталони, для аналізу навколишнього та упорядкування власного досвіду” [4: 18].

Таке поняття сенсорних еталонів як суспільно вироблених засобів здійснення перцептивних дій і послужило основой для

подальшого циклу психологічних і педагогічних досліджень [1, 2, 5, 6]. Підсумок цих досліджень – розробка концепції розвитку дитячого сприйняття шляхом формування перцептивних дій і створення нової системи сенсорного виховання дошкільників, яка б реалізувала основні положення цієї концепції.

У дослідженнях, що належать до вказаного циклу, було детально проаналізовано закономірності засвоєння дітьми сенсорних еталонів і формування перцептивних дій, які виступають як орієнтовні дії з обстеження предметів і виявлення їх зовнішніх властивостей. Зокрема, було встановлено, що перцептивні дії формуються шляхом інтеріоризації зовнішніх орієнтовних дій. Л.А.Венгером та його співробітниками вивчали особливості оволодіння різними еталонами на всіх етапах розвитку дитини. Дослідниками було з'ясовано, що характер еталонів, якими володіє дитина, і способи їх застосування виступають як основна характеристика дій сприйняття [1: 11].

Так, досконалість сприйняття – повнота і точність образів, що будуються, як зазначають дослідники, – залежить від того, наскільки повною системою еталонів, необхідною для обстеження даного змісту, володіє дитина і в якій мірі у неї сформовані операції зі співвіднесення еталонів, що використовуються, з властивостями предметів.

У дослідженнях, проведених під керівництвом О.В.Запорожця і Л.А.Венгера, було визначено, що розвиток сприйняття містить у собі два взаємопов'язані аспекти: з одного боку, формування і вдосконалення уявлень про різновиди кожної властивості предметів, що виконують функцію сенсорних еталонів; з іншого – формування і вдосконалення самих перцептивних дій, що є необхідними для використання еталонів при аналізі властивостей реальних предметів [2: 17]. Особливий інтерес становлять дані щодо типів перцептивних дій, які складаються в ранньому і дошкільному дитинстві.

У зазначеному вище циклі досліджень були виявлені три основні типи перцептивних дій, які розрізнялись залежно від особливостей співвідношення між властивостями предметів, що обстежуються, і сенсорними еталонами, що застосовуються у процесі обстеження [2: 17].

Перший тип – це дії ідентифікації, що виконуються при обстеженні властивостей предмета, які цілком співпадають з наявними еталонами. В умовах, коли еталон представлений у вигляді матеріального об'єкта-зразка, ідентифікація виступає як вибір за зразком. За даними дослідників, перцептивна дія ідентифікації передбачає формування та

використання образу зовнішніх властивостей предмета. Вона починає складатись на основі практичних дій дитини з предметами, у процесі яких дитина, приводячи предмети у певне просторове співвідношення, “примірює” їх одне до одного, враховуючи відповідність чи невідповідність їх форми, величини, кольору. Надалі дія ідентифікації включається у виконання пізнавальних завдань. Відбувається перехід від реального примірювання до примірювання за участю образів, встановленню ідентичності чи неідентичності властивостей двох об'єктів, один з яких виступає як зразок у плані сприйняття і надалі – до встановлення ідентичності властивості об'єкта уявному зразку – еталону. Хоча Л.А.Венгер зазначає, що у межах раннього дитинства успішність дій ідентифікації залежить від кількості об'єктів, запропонованих для вибору, а також від ступеня складності самих об'єктів і зразків, величини відмінностей між об'єктами, з яких здійснюється вибір, розташування об'єктів і зразків у просторі тощо. Надалі протягом дошкільного дитинства, перцептивна дія ідентифікації вдосконалюється і завдання вибору за зразком починає виконуватись при все більш різноманітних умовах.

Другий тип перцептивної дії уявляє собою прирівнювання до еталону: використання зразка-еталону для виявлення і характеристики властивостей предметів, що відхиляються від цього зразка, тобто тих, що близькі до нього, але не збігаються з ним.

Дослідники визначають як найбільш розповсюджені такі випадки, коли еталон виступає як узагальнений засіб сприйняття, що надає можливість розглядати нечисленні різновиди кольорів і форм як варіанти деяких відомих зразків (дитина сприймає форми предметів як круглі, овальні, прямокутні, трикутні тощо, забарвлення предметів як червоне, зелене, синє тощо). Перцептивні дії подібного типу, які умовно можна назвати діями віднесення до еталону, не мають прямих аналізів у вигляді попередніх форм вирішення відповідних завдань шляхом зовнішніх переміщень об'єктів, оскільки прийоми вкладання, прикладання та інші можуть призвести до встановлення ідентичності об'єкта зі зразком, але не до встановлення їх подібності. Як зазначає Л.А.Венгер, дії ідентифікації і дії віднесення до еталону формуються із загального “кореня”: їх вихідна зовнішня форма одна і та сама, і лише на етапі переходу до використання матеріального еталону без реальних переміщень об'єктів, коли стає можливим встановлення не тільки ідентичності, але і схожості, ці два типи дій розділяються, кожен з них починає обслуговувати особливий тип пізнавальних

завдань.

Третій тип перцептивної дії здобув назву перцептивного моделювання. Як зазначають В.В.Холмовська і Н.Б.Венгер, ця дія є співвіднесенням властивості предмета, що підлягає обстеженню, не з одним еталоном, а з їх групою, побудову його “еталонної моделі” [2: 85]. Найбільш повно дії такого типу були вивчені стосовно сприйняття форми предметів. Дія перцептивного моделювання надає дитині можливість сприймати складну форму не глобально, цілком, а як систему взаємопов'язаних певним чином елементів, робить сприйняття розчленованим, аналітичним. За походженням вона пов'язана з формуванням продуктивних видів діяльності дитини – малювання, аплікації, конструювання, ліплення. У продуктивних видах діяльності дитина створює реальні копії, моделі складних предметів і ситуацій, користуючись дискретними операціями (в малюванні, ліпленні) і дискретним матеріалом (в аплікації, конструюванні). Таке практичне моделювання і стає основою моделювання перцептивного. За даними дослідників, моделюючи перцептивна дія носить складний, системний характер: спочатку виділяються частини, ознаки об'єкта, що підлягає обстеженню, які відповідають окремим сенсорним еталонам, потім встановлюється їх взаємозв'язок. Система утворюється за рахунок поєднання раніше відділених одне від одного простих перцептивних дій, описаних вище типів, що виникає під впливом завдань продуктивних видів діяльності.

Найвні дослідження формування перцептивних дій моделюючого характеру відносяться до дітей четвертого року життя і старше. Однак, продуктивними видами діяльності, як відомо, діти починають оволодівати раніше – на третьому році життя. Це дозволило таким дослідникам, як Л.А.Венгер, Н.Б.Венгер, В.В.Холмовська, висунути припущення, що і формування найбільш елементарних видів перцептивного моделювання, пов'язаного з цими видами діяльності, починається ще до досягнення дитиною дошкільного віку. Після трьох років здійснюється вдосконалення перцептивного моделювання, що виражається в ускладненні доступних об'єктів, збільшенні розчленованості і точності їх аналізу [2: 20].

Отже, надзвичайно важливим, на наш погляд, є висновок дослідників про те, що найбільш змістовним показником рівня розвитку сприйняття у дітей дошкільного віку, яке є основою їхнього сенсорного розвитку, може бути ступінь оволодіння трьома основними типами перцептивних дій – діями ідентифікації, віднесення до еталону і

перцептивного моделювання [2: 21-22].

Тож на констатувальному етапі дослідження перед нами постало завдання – визначити і охарактеризувати показники та рівні сенсорного розвитку, а також виявити основні його порушення у дітей старшого дошкільного віку.

З огляду на вищезазначене, показниками такого критерію сенсорного розвитку дитини, як вміння співвідносити якості і властивості предметів, що сприймаються, з елементами сформованих систем сенсорних еталонів, нами було визначено ступінь оволодіння діями ідентифікації, віднесення до еталону і перцептивного моделювання.

Оскільки завдання дослідження полягає у створенні педагогічних умов сенсорного розвитку дитини засобами образотворчого мистецтва, особливо важливим, на нашу думку, є оволодіння поряд з системою еталонів форми системою еталонів кольору та вміння використовувати їх для аналізу оточуючих предметів і об'єктів.

Розвиток сприйняття кольору вивчався такими дослідниками, як В.П.Бражас (1911), З.М.Істоміна (1960), Ж.І.Шиф (1962), Л.А.Венгер і І.Д.Венєв (1968) та багатьма іншими. Зокрема, в дослідженні Н.Б.Венгера (1970), присвяченому засвоєнню і використанню дошкільниками системи еталонів кольору, вивчалось виконання дітьми дії ідентифікації при виконанні завдання на вибір кольорових об'єктів за зразком [2: 188-190].

Розроблена Н.Б.Венгером методика була використана на констатувальному етапі дослідження з метою визначення ступіня оволодіння діями ідентифікації кольорових елементів зі зразками-еталонами кольору.

Слід зазначити, що за ступенем оволодіння діями ідентифікації кольорових елементів зі зразками-еталонами кольору дітей старшого дошкільного віку можна віднести до чотирьох рівнів: високого, достатнього, середнього і низького. До високого рівня оволодіння діями ідентифікації ми віднесли дітей, які при виборі потрібного кольорового елемента не припускаються помилок, здійснюють здебільш послідовне наближення до потрібного елемента або пошук типу “вилки”. До достатнього рівня належать діти, які здійснюють пошук кольорового елемента таким чином: здебільшого ведуть пошук серед елементів потрібного кольорового тону, перебирають їх у певному порядку, але зрідка можна спостерігати випадки послідовного перебору елементів, спрямованого у протилежний бік від потрібного. До середнього рівня відносимо дітей, які не помиляються при виборі потрібного кольорового тону, але у його межах ведуть пошук не упорядковано, ігноруючи

послідовність розташування відтінків. Низький рівень оволодіння діями ідентифікації властивий дітям, які припускаються при пошуку кольорового елемента грубих помилок, перебирають елементи хаотично, часто здійснюють опробування елементів, які відрізняються від зразка не тільки за відтінком, а і за кольоровим тоном.

Діагностику, спрямовану на виявлення ступеня оволодіння діями з використання сенсорних еталонів в умовах, коли властивості об'єктів, що підлягають обстеженню, не збігаються з еталонами, такі дослідники, як О.М.Дьяченко, А.Ф.Говоркова, Т.В.Лаврентьева рекомендують проводити на матеріалі сприйняття дітьми форми предметів [2: 69].

Як зазначають автори, обумовлюється це тим, що розвиток таких дій в дошкільному дитинстві найбільш чітко простежується саме при оволодінні формою. Форма значно більш тісно, ніж колір, пов'язана зі застосуванням предметів, їх функцією. Її урахування потрібно в багатьох видах діяльності дошкільників: малюванні, аплікації, ліпленні, конструюванні і в процесі повсякденного орієнтування в навколишньому. При цьому перед дитиною постійно виникає необхідність віднесення всього розмаїття форм до невеликої кількості засвоєних зразків, що забезпечує успішне розпізнавання предметів і їх відображення у продуктивних видах діяльності.

Велике значення оволодіння перцептивними діями з використання узагальнених еталонів форми в розвитку дитячого малювання, конструювання, ліплення показано в ряді психологічних і педагогічних досліджень, проведених Н.П.Сакуліною, М.М.Поддьяковим, В.С.Мухіною, Л.А.Венгером, Є.І.Корзаковою.

Слід зазначити, що за програмою "Малюємо" у старшій групі дошкільного навчального закладу під час малювання, ліплення, аплікації діти вчаться передавати характерні ознаки предметів складної форми та відхилення від основної форми [3: 225].

З огляду на це, з метою визначення ступеня оволодіння дітьми старшого дошкільного віку діями віднесення форми предметів до заданих еталонів, коли властивості цих предметів не збігаються з еталонами, на констатувальному етапі дослідження нами було використано методику, розроблену О.М.Дьяченко, А.Ф.Говорковою і Т.В.Лаврентьевою [2: 182-184].

Завдання полягало у розкладанні карток із зображенням різноманітних предметів по коробках із зображенням еталонів складної форми. Але слід зазначити, що автори методики рекомендують використовувати високі коробки, щоб у процесі розкладання карток дитина не

бачила, які картки вона віднесла до того чи іншого еталону раніше. Це, на їхню думку, повинно виключити можливість орієнтування на схожість зображених предметів між собою і тим самим можливість підміни співвіднесення форми предмета з еталоном, тобто перцептивного завдання, класифікацією – завданням інтелектуальним.

Тож, за ступенем оволодіння діями віднесення властивостей предмета до заданих еталонів дітей старшого дошкільного віку можна віднести до чотирьох рівнів. Високий рівень – це діти з адекватним орієнтуванням. Діти цієї групи при аналізі форми предмета орієнтуються на співвідношення загального контуру і окремих деталей, що дозволяє їм безпомилково зіставляти предмет з еталоном. Дітям дозволяється зробити не більше 2 випадкових помилок. Достатній рівень оволодіння діями віднесення властивостей предметів до заданих еталонів належать діти зі змішаним типом орієнтування, який змінюється залежно від складності об'єкта. Прості об'єкти, деталі яких знаходяться всередині загального контуру, дітьми цієї групи безпомилково відносяться до потрібного еталону. При аналізі об'єктів, деталі яких виступають за загальний контур, у дітей іноді проявляється синкретичний тип орієнтування. При такому типі орієнтування на основі виділення однієї деталі, або, навпаки, без урахування характерних деталей контуру, ці діти помилково відносять весь предмет у цілому до якого-небудь з еталонів. До групи, яка відповідає середньому рівню оволодіння діями прирівнювання до еталону, можна віднести дітей із синкретичним типом орієнтування. Низькому рівню відповідає орієнтування дитини, яке можна назвати доеталонним. Діти цієї групи орієнтуються не на схожість зображеного предмета з еталоном, а на зовнішні побічні ознаки. Такими ознаками можуть бути ступінь наповненості кожної коробки або змістовий бік зображення. Сам еталон дітьми в такому випадку ніяк не використовується для аналізу форми.

Для розробки завдань, спрямованих на встановлення ступеня оволодіння діями перцептивного моделювання, вихідними стали педагогічні і психологічні дослідження, присвячені вивченню механізмів здійснення цих дій і шляхів їх формування (З.М.Богуславська, 1966; Л.А.Венгер, 1965; С.Каур, 1970; Н.П.Сакуліна, 1963, 1965; В.П.Сохіна, 1962, 1963; М.М.Поддьяков, 1965). У цих дослідженнях вивчалось формування перцептивних дій, необхідних для аналізу складної форми предметів. За даними дослідників, ці дії носять моделюючий характер, оскільки у процесі їх здійснення створюється цілісна модель форми об'єкта з декількох її

окремих еталонних характеристик, таких, як просторове розташування частин, форма їх контуру, пропорції тощо.

Крім того, дослідниками було встановлено, що сприятливі умови для формування цих перцептивних дій складаються при певній організації практичної діяльності дошкільників, особливо діяльності продуктивного типу. Зокрема, роботи Н.П.Сакуліної і М.М.Поддякова, що проводились у зв'язку з навчанням дошкільників малювання і конструювання, чітко показали, що у процесі засвоєння цих видів продуктивної діяльності в дітей складається вміння послідовно обстежувати предмети, які зображаються, і зразки конструкцій, виділяти частини складної форми і встановлювати їх взаємне розташування.

У дослідженнях З.М.Богуславської, Л.А.Венгера, С.Каур, В.П.Сохіної було встановлено, що подібне обстеження здійснюється за допомогою моделюючих перцептивних дій, до того ж останні,

складаючись у процесі оволодіння продуктивними видами діяльності (малюванням, ліпленням, аплікацією, конструюванням), у свою чергу, використовуються дітьми для здійснення цих видів діяльності. Тому вивчення перцептивних дій моделюючого характеру, як зазначають дослідники, виявляється можливим при постановці перед дітьми продуктивних завдань різного типу [2: 86].

Тож, з метою визначення ступеню оволодіння діями перцептивного моделювання нами було використано методику, запропоновану В.В.Холмовської і Н.Б.Венгером [2: 184-188].

За ступенем оволодіння перцептивними діями моделюючого характеру дітей старшого дошкільного віку можна віднести до чотирьох рівнів. До високого рівня ми віднесли дітей, які в ході виконання завдання успішно орієнтуються на всі ознаки складної форми в будь-якому їх поєднанні, в яких спостерігаються лише окремі випадкові помилки і неточності. До достатнього рівня – дітей, які в умовах завдань,

Результати виконання дітьми старшого дошкільного віку завдань на оволодіння перцептивними діями (у %)

Рівні	Дія ідентифікації	Віднесення до еталону	Перцептивне моделювання
Високий	8 %	6 %	4 %
Достатній	14 %	28 %	12 %
Середній	56 %	48 %	54 %
Низький	22 %	18 %	30 %

Як свідчать дані, представлені у таблиці, серед дітей старшого дошкільного віку діями ідентифікації при обстеженні властивостей предмета володіють на високому рівні 8% дітей, на достатньому рівні – 14% дітей, на середньому рівні – 56% , на низькому рівні – 22% дітей.

У процесі виявлення ступеня володіння діями віднесення властивостей предмета до заданих еталонів до високого рівня нами було віднесено 6% дітей старшого дошкільного віку, до достатньому – 28% , до середнього рівня – 48% і до низького – 18% дітей.

При проведенні методики виявлення ступеня оволодіння діями перцептивного моделювання у дітей старшого дошкільного віку нами були отримані такі результати: до високого рівня

було віднесено 4% дітей, до достатнього рівня 12% , до середнього рівня 54% дітей і до низького рівня 30% дітей.

Отримані дані свідчать про те, що у більшості дітей старшого дошкільного віку співвіднесення якостей і властивостей предметів, що сприймаються, з елементами сформованих систем сенсорних еталонів викликає великі труднощі. Таким чином, оскільки ці вміння визначено нами, як один з критеріїв сенсорного розвитку дитини, ми можемо характеризувати загальний рівень цього розвитку в дітей старшого дошкільного віку як середній. А отже, доцільним можна вважати розроблення педагогічних умов сенсорного розвитку дітей старшого дошкільного віку.

Література

1. Генезис сенсорных способностей / Под ред. Л.А. Венгера. – М.: “Педагогика”, 1976. – С. 11.
2. Диагностика умственного развития дошкольников / Под ред. Л.А. Венгера, В.В.Холмовской. – М.: Педагогика, 1978. – 248 с.
3. “Малютко”. Програма виховання дітей дошкільного віку / Під ред. З.П.Плохій. Вид. 2-ге, доопрацьоване і доповнене. – Київ, 1999. – 286 с.
4. Развитие познавательных способностей в процессе дошкольного воспитания / Под ред. Л.А. Венгера. – М.: Педагогика, 1986. – 224 с.
5. Сенсорное воспитание дошкольников / Под ред. А.В.Запорожца, А.П. Усовой. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 228 с.
6. Теория и практика сенсорного воспитания в детском саду / Под ред. А.П. Усовой и Н.П.